

SİYASET - İKTİSAT - DIŞ POLİTİKA - KÜLTÜR - EĞİTİM

Sultan II. Abdülhamid Dönemi

ISBN: 978-605-81541-6-2

İZÜ YAYINLARI NO: 26

Kiتابın Adı

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ

Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür - Eğitim

Ediörler

Prof. Dr. Mehmet Bulut

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Enes Kala

Dr. Öğr. Üyesi Nuri Salık

Arş. Gör. Maşallah Nar

Sayfa ve Kapak Tasarımı

İbrahim Yılmaz

Baskı

Erkam Matbaası

İkitelli Osb. Mh., Atatürk Blv.

Haseyad 1. Kısım No:60 D:3C

Başakşehir/İstanbul

Baskı Tarihi

Ocak 2019, İstanbul

İsteme Adresi

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

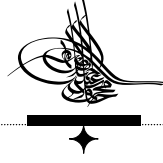
Halkalı Cad. No:2 Küçükçekmece/İstanbul

Tel: 0212 692 96 00

Faks: 0212 693 82 29

www.izu.edu.tr

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi'ye Yeniden Bir Bakış

Mehmet BULUT*

Osmanlılar kurdukları ekonomik sistemle ülkenin her köşesindeki insanın ihtiyaçlarını yerinde karşılamayı ve herkesin “kimseye muhtaç olmadan kendi kendine yetecek düzeyde bir iş ve üretim ünitesiyle hayatını devam ettirmesini” temin edecek bir yapı ve sistem inşa etmişlerdi. Modern Batı’da XIX. yüzyılda ortaya çıkan makineleşme ve sanayileşme dönemine kadar da bu yapının Osmanlı insanının mutlu bir şekilde hayatını devam ettirmesini temin ettiği söylenebilir. Ancak özellikle Avrupa merkezli modern kapitalizmin merkez güçlerinin ekonomileri için başta hammadde temini, tedariki ve kontrolü olmak üzere aralarındaki rekabetin artması yanında başlangıçta tekstil ve demir-çelik hammaddesine dayalı rekabetin yüzyılın sonlarına doğru petrolün ucuz temini, tedariki ve kontrolüne evrilmesi ile bu güçlerin Osmanlı ülkesi üzerindeki planları II. Abdülhamid döneminde tüm yönleriyle belirgin hale gelmiştir.

XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyası ve insanı için zor ve uzun bir yüzyıl olmuştur. Bunun en önemli nedeni Batı merkezli ortaya çıkan modern milliyetçilik ve kapitalist sanayileşmenin doğurduğu sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelerdir. Büyük güçler arasında ortaya çıkan rekabete belki de dünya üzerinde en uzun dönem direnen Osmanlı ülkesi olmuştur. Bu direnç Batılı güçlerin dünyaya açıldığı ve geliştirdikleri modern kapitalist yöntemlerle

*Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İktisat Bölümü.

Asya, Afrika ve Amerika kıtalarını ve kaynaklarını kontrolleri altına almayı başarmalarına rağmen Osmanlılara bu anlamda bir üstünlük sağlayamamışlardı. Osmanlılar kurdukları güçlü ve tutarlı sitemleri ile üç kıtadaki insan ve topluluklarını belki de tarihte en uzun dönem barış ve huzur içinde bir arada yaşatmayı başarmışlardı. Ancak bu durum XIX. yüzyılda değişmeye ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan nüfus dışarıdan özellikle de Batı’da ortaya çıkan gelişmelerden ciddi bir biçimde etkilenmeye başlamıştı. Bu etkileşim, Tanzimat ile birlikte XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sistemde de ciddi değişikliklerle Osmanlı Devleti ve insanının gündemine geldi. Hiç şüphesiz bu değişiklikler yüzyılın ikinci yarısında hızlandı ve yüzyılın son çeyreğine girilirken Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde belki de en çok eğitim ve ekonomi alanındaki değişimi gündeme getirdi. Sultan II. Abdülhamid’in ekonomi ve eğitim alanında gerçekleştirdiği atılımlar kimine göre başarı dolu hatta soraki dönemlerin Osmanlı bakiyesi topraklardaki başarının güçlü temellerini oluştururken bazılarına göre ise iflas eden, çözülen ve dağılan Osmanlı ülkesinin gidişatının tabii seyrine katkıdan başka bir etkisi olmamıştır.

II. Abdülhamid en çok tartışılan devlet adamlarından biridir. Ülkemizde bazı kesimlere göre “Kızıl Sultan”, bazılarına göre ise “Ulu Hakan”dır. Oysa her insan ve her yönetici gibi onun da hataları olmasından daha tabii bir durum yoktur. Ancak varsa hataları gerçekleştirilen büyük başarıların görmezden gelinmesine sebep olmaması gerekir. Sultan II. Abdülhamid’in ebedi âleme göç ettiği 1918 yılından yüz yıl sonra artık her yönüyle doğru anlaşılması ve gelecek nesillere de doğru anlatılması için şartlar olgunlaşmıştır. Eğer hala varlıkları devam ediyorsa her iki taraf için de yeteri kadar O’nun dönemine soğukkanlı ve adil bir bütünlük içinde bakmak mümkündür.

Genel itibarıyla iktidarı döneminde aydın kesiminin muhalefetiyle karşılaşan ancak Osmanlı milleti tarafından bağrına basılan ve halkın dilinde “Sultan Hamid” olarak anılan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti’nin 34. padişahı olarak devletin zor zamanları olarak bilinen 1876-1909 yılları arasında 33 yıllık dönemde devleti yöneten kişi oldu. Osmanlı’yı dünyada kurulan en güçlü devletler kategorisinde değerlendirenler açısından Sultan Hamid aynı zamanda “Son İmparator” idi. Müslümanlar ve Türk dünyası için ise ta-

rihte kurdukları en uzun ömürlü devletin “Devlet-i Ali Osmani” nin köklü geleneğine yaslanarak çağın gereklerine göre yeniden yapılanmasında ve iddiasını sürdürmesinde en önemli rolü oynayan kişiydi. Hiç şüphesiz, Sultan II. Abdülhamid, 1909 yılında tahttan indirildiğinde Osmanlı Devleti dünyanın en güçlü ilk 5 devletinden biriydi. Sultan II. Abdülhamid, bunu sağlamak için hukuk ve diplomasiden siyasete, eğitimden ekonomiye kadar birçok alanda önemli adımlar attı ve yatırımlar gerçekleştirdi.

Bununla birlikte, Sultan Abdülhamid 1876 yılında devletin başına geçmeden bir yıl önce, 1875 yılında devlet borçlarla ilgili önemli bir karar almış ve dış borçlarını hali hazırdaki faiz oranları ve önerilen şartlarla ödeyemeyeceğini ilan etmişti. Bu durum her ne kadar Avrupa ve Amerika’da da ilgili dönemde finansal ve mali kriz olsa da Osmanlıların ekonomik ve finansal açıdan özellikle de dış piyasalarla ilişkilerde bazı zorluklarla karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla başta ekonomi ve finans alanı olmak üzere uluslararası ilişkiler ve diplomasi alanında II. Abdülhamid Han’ı zor günler beklemekteydi. Bu çalışmada, genel olarak Sultan II. Abdülhamid’in eğitim ve ekonomi alanında gerçekleştirdiği yatırımlar ve ulaşılan sonuçlar üzerinde durulacaktır.

Ekonomi

Anakronizme düşmeden peşinen ifade etmekte yarar görülen bir kaç hususun altını çizmekte yarar vardır. Osmanlılar XVIII. ve XIX. yüzyılda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da yaşanan sanayileşme gibi bir gerçekliği tecrübe et/de/mediler. Son yıllardaki araştırmalar bunun ıskalanmış olmaktan ziyade bilinçli bir tercih olduğunu göstermektedir. Deyim yerindeyse, Batı tarzı sosyal maliyeti yüksek bir sanayileşme yolu yerine, insanı merkeze alan dünya görüşü çerçevesinde tabii, insani ve dengeli bir iktisadi ve sosyal gelişme yolunu izlemeyi tercih ettiler. Sermayenin belli ellerde temerküz etmesi ve belli bir sınıfın (burjuva) öncülüğünde büyük halk kitlelerinin emeğinin ve ülkenin temel kaynaklarının sömürülmesini temel alan bir sanayileşme sürecine dahil olmadılar. Tabiatıyla belli sınırları, hudutları gözeten ve önceliği insan olan bu tercih, Kuzey Batı Avrupa ile mukayese edildiğinde XIX. yüzyıldan itibaren iktisadi büyümede belli alanlarda belli bir oranda farklılaşma tezahürlerini beraberinde getirmiştir.

Batı Avrupa’da sanayi devrimi olarak adlandırılan süreçte el emeği yerine makinenin XVIII. yüzyılda tekstil ve XIX. yüzyılda da demir çelik üretimi alanında devreye girmesi ile Osmanlılar’ın bu alanlardaki gelişmelerde yukarıda üzerinde durulan (bilinçli!) tercihten öte bir de devletin karşılaştığı savaşların doğurduğu maliyetler ve sahip olunan kaynakların tahsisindeki zorunlu tercihler iki dünya arasında varsa ekonomik alandaki farklılaşmanın anlaşılmasını kolaylaştırabilir. Sultan II. Abdülhamid’in XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken iktidara geldiği (1876) dikkate alındığında o zamana kadar tekstil ve demirçelik sanayi alanında Batı ile Osmanlılar arasında belli bir düzeyde bir fark ortaya çıkmıştı. Sultan Hamid, bu açığı fark eden ve bununla ilgili başta demirçelik ve tekstil alanı olmak üzere ekonomik alanda önemli yatırımları hayata geçirme konusunda önemli bir kararlılık ortaya koyduğu ve bu yatırımları gerçekleştirdiği görülmektedir. Traktörün 1889’da icat edilmiş olması, ancak 1913’te ticari bir hüviyete bürünmesi, otomobil sektöründe ilk seri üretime XIX. yüzyılın sonlarında başlanması, ilk çamaşır makinesinin 1908, elektrikli süpürge’nin 1910, ilk buzdolabının 1914 ve televizyonunda 1930 larda üretildiği dikkate alındığında belli başlı makine ve sanayi ürünleri alanındaki önemli gelişmelerin Osmanlılar’ın son dönemlerinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Öyle anlaşıyor ki II. Abdülhamid dönemi de dahil XX. yüzyılda Türkiye’de geç kalınan sanayileşmeye ilişkin karar ve uygulamalar konusunda Osmanlıların sorumlulukları buradaki verilere bakıldığında tartışma konusu edilebilmekte ve sanki Osmanlılara biraz fazlaca haksızlık edildiği gibi bir sonuca ulaşılabilmektedir. Diğer taraftan dünyanın ilk denizaltısını 1719, dünyanın ilk arabalı vapuru olan Suhuleti 1871 yılında Osmanlılar’ın gerçekleştirdiğini de not etmekte yarar bulunmaktadır. II. Abdülhamid döneminde demiryolları İç Anadolu’nun tahıl yetiştirilen bölgelerine kadar girdi ve bu üretim alanları dünya pazarıyla buluşmuş oldu. Tahtta kaldığı 33 yıllık dönemde aşar vergisinden elde edilen kazanç %79’a yükselirken, Anadolu’dan yapılan tarım ihracatının değeri % 45 arttı.¹ Bunlar nüfusta muhaceret, dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı dönemde gerçekleşti.

1 Donald Quataert, D. *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908*, çev. Ş. Tekay, 1987, Ankara.

Tablo 1. Osmanlı Devleti'nin Nüfusu, 1874-1914 (milyon)

Tarih	Balkanlar	Anadolu	Toplam
1874	14.8	9.4	29
1884	4.8	9.8	19
1890	6.3		
1894			27
1897	5.6	11.4	29
1906			21
1914	1.9	12.5	21

Kaynak: Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin, 1985, s.109-14 ile Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970. s. 52-53'ten derlenmiştir.

XIX. yüzyıl Osmanlılar için zor yılların yaşandığı bir dönemdir. Yüzyılın başlarından II. Abdülhamid'in vefat ettiği yıl olan 1918 yılına kadar geçen 118 yılın 53 yılında harp durumuyla karşı karşıyadılar. 93 Harbi olarak bilinen 1877-78'deki Osmanlı Rus savaşı özellikle Balkanlar, Kırım ve Kafkasya bölgesinden Anadolu'ya doğru ciddi düzeyde bir nüfus hareketi ve muhacerete sebep olmuştur. Nufustaki değişim dolayısıyla işçi sayısındaki azalmanın üretim üzerindeki etkisini tahmin etmek güç değildir. Osmanlılar bu gerçekliklere rağmen II. Abdülhamid döneminde ekonomide belli düzeyde istikrarlı bir üretim artışı gerçekleştirebilmişlerdir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılın başlarından Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına kadar neredeyse 10 kat büyüdüğünü göstermektedir. II. Abdülhamid döneminde milli gelir artışı yıllık ortalama %1,5'larda seyretmiştir ki, bu, o devir için Osmanlı Devleti'nin dünyada en hızlı büyüyen ülkeler içinde yer alması demektir. XIX. yüzyıldaki büyümede tarım, ticaret ve hizmet sektörlerinin önemi devam etmekle birlikte özellikle sanayileşmenin ve bu alanda da tekstil yanında en önemli alanlarından biri demir çelik yatırımları ve ulaşım alanındaki yatırımların belirleyici olduğu bilinmektedir.

Büyüme ve Sanayi

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Batı Avrupa'daki gibi bir sanayileşme sürecinden farklı bir yol izlediği bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid dönemi deyim yerindeyse gecikmiş sanayileşme hamlesinin devlet öncülüğünde başlatıldığı dönem olarak görünmektedir. Tekstil sanayi alanında Eyüp Defterdar fes ve yünlü kumaş fabrikası, fes ve melbusat-ı askeriye fabrikası, Darülaceze Hamidiye fes fabrikası, Bakırköy bez fabrikası, Bursa ipekli ve dokuma fabrikaları, İzmit (Kocaeli) pamuklu kumaş ve pamuk ipliği (Çulhane fabrikası) fabrikası, Edirne pamuklu kumaş ve pamuk ipliği fabrikası, İzmir ipek-pamuk ve mensucat fabrikası, Adana askeri elbise fabrikası ve boya atölyesi, Rize keten bezi fabrikası, İstanbul Yedikule iplik fabrikası, Tarsus iplik fabrikası ve Bursa iplik fabrikaları kurulmuştur.

Tablo 2. Yıllık Ortalama Büyüme Hızları (%)

Dönem	1820-1914
Batı Avrupa ve ABD	1.3
Güney Avrupa	0.8
Osmanlı Devleti	0.6
Asya	0.2
Güney Kore	0.3
Hindistan	0.2
Çin	-0.1

Kaynak: Şevket Pamuk, "Dünya'da ve Türkiye'de İktisadi Büyüme, 1820-2005", *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 2007, ½, s.3-26' da Tablo 1'den derlenmiştir.

Anadolu dışındaki topraklarda Irak-Musul dokuma sanayii, Halep kumaş ve pamuk ipliği fabrikası, Selanik kumaş ve pamuk ipliği fabrikası, Beyrut ipekli kumaş ve Trablus ipek fabrikaları kurulmuştur.

Sultan Hamid tekstil dışında da önemli bir fabrikalaşma süreci başlatmıştır. Beykoz kâğıt fabrikası, Beyrut kâğıt fabrikası, Yıldız çini ve porselen fabrikası, Paşabahçe cam fabrikası, Çubuklu cam fabrikası, Küçükçekmece ve Beyrut kibrit fabrikaları, Beykoz kundura fabrikası, Diyarbakır deri ve

kundura fabrikası, Musul deri ve kundura fabrikası, Beyrut deri ve kundura fabrikası, Selanik konserve fabrikası, Konya güherçile fabrikası, İstanbul Kireçburnu ile Selanik ve Beyrut'ta tuğla ve Kiremit fabrikaları kurulmuştur.

Ulaşım

XIX. yüzyıldaki sanayileşme sürecinde en önemli alan demiryolu yatırımları olmuştur. Osmanlı Devleti de bu sürece ilgili yüzyılın ikinci yarısında özellikle de Sultan Abdülhamid-i Sani döneminde katılmıştır. Üç kıtaya yayılan geniş Osmanlı ülkesindeki demiryolu yatırımları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başlatıldı. Avrupa ile Balkanlar, Asya ve Afrika kıtalarına da Anadolu ve Kuzey Afrika ve Batı Asya'ya (günümüzde Batılılar tarafından Ortadoğu olarak adlandırılan bölge) döşenen raylarla geniş Osmanlı coğrafyasının dünyanın üç kıtasıyla bağlanmasının temellerini Sultan II. Abdülhamid atmıştır.

Osmanlı topraklarında ilk demir yolu yatırımları 1851 yılında İskenderiye-Kahire (211 km) arasında imtiyaz sahibi olan İngilizler tarafından başlatıldı. Anadolu'da yapılacak ilk demir yolu olan İzmir-Aydın hattı için 1856'da İngiliz *Ottoman Railway Company* (ORC) firmasına imtiyaz verildi. Osmanlı Balkan coğrafyasındaki ilk demiryolu yatırımları da 1860 yılında Köstence-Çernevo'da demiryolu hattının yapımıyla başladı.

Osmanlı'da demir yolu ağırlıklı olarak II. Abdülhamid döneminde yapılmıştır. 1881'de 1780 km olan demir yolu uzunluğu 1907-1908 dönemine kadar 5883 km'yi bularak Abdülhamid'in hükümdarlığı boyunca üç misli bir artış göstermiştir.

Osmanlı Devleti, 1854-1922 döneminde başlıca 9 demiryolu hattı inşa etmiştir. Bunlar sırasıyla, Rumeli Demiryolları (2383 km), Anadolu Demiryolları (2424 km), İzmir-Kasaba (695 km), İzmir-Aydın (610 km), Şam-Hama (498 km), Yafa-Kudüs (86 km), Bursa-Mudanya (42 km), Ankara-Yahşihan (80 km) olmak üzere Osmanlı döneminde toplam 8.619 km demiryolu inşaa edilmiştir.

Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarındaki ilk demiryolu 1860 yılında bir İngiliz şirketi tarafından kurulan İzmir-Aydın hattının bir bölümüdür.

Sonra sırasıyla; 1865'te İzmir-Kasaba, 1869-1877 yılları arasında Şark Demiryolları (Rumeli hattı) döşendi. Daha sonra 1872'de Anadolu-Bağdat ve Cenup demir yolları, 1874'de Mudanya-Bursa, 1899'da Horasan-Sarıka-mış ve Sarıkamış-sınır hatları döşendi. Osmanlı döneminde inşa edilen demir yollarından Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde 4112 km kalmıştır.

İstanbul'un Avrupa'ya demiryolu bağlantısı 1888'de Sultan Hamid döneminde tamamlandı. Şark Ekspresi (*Orient Express*) İstanbul'a geldi. İstanbul-Viyana seferleri başlatıldı. 1890 yılında Sirkeci garı açıldı.

1892'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının işletmeye açılması sağlandı ve 1893-1896 İstanbul-Selanik demiryolu hattının yapımı gerçekleştirildi. 1893'te Haydarpaşa-İzmit hattı Adapazarı-Eskişehir-Polatlı üzerinden Ankara'ya kadar uzatma çalışmaları tamamlandı. 1894 yılında Selanik-Manastır demiryolu hattı tamamlandı. 1894'te Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası tarafından Eskişehir-Kütahya hattı hizmete açıldı. 1896'da Eskişehir-Konya hattı tamamlandı. İstanbul-Konya arası 2 güne indi.

Sultan Abdülhamid, 1900 yılında Şam-Medine ve Basra-Kudüs hatlarını içeren "Hicaz Demiryolları" olarak bilinen ve İstanbul ile Kutsal Topraklar (Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere ve Kudüs-ü Şerif) arasındaki ulaşımı ve etkileşimi güçlendirmek, hacıların güvenli bir şekilde hacca gidip gelmesini temin etmek, bölgeler arasındaki kültürel, ticari ve ekonomik ilişkileri güçlendirmek, bölgelere taşınacak askerlerin ulaşımını kolaylaştırmak, kısacası geniş Osmanlı coğrafyasının imar ve irfanını yükseltmek üzere meşhur Hicaz demir yolunun inşa sürecini başlattı.

1900 yılında yapımına başlanan ve 1908 yılında Şam-Medine arasındaki kısmı tamamlanarak Sultan II. Abdülhamid döneminde resmen hizmete giren Hicaz demiryolu 1464 km'den oluşmaktaydı. Bu demiryolu Hicaz'ın Osmanlılar'ın elinden çıktığı 1919 yılına kadar toplamda 1900 kilometreye ulaşmıştır.

Dış Borçlar Meselesi

Osmanlılar 19. yüzyılın ortalarına kadar dış borca başvurmadılar. İlk dış borcu 1854 yılında aldılar. Dış borçları iki döneme ayırmak mümkündür.

Sultan II. Abdülhamid öncesi ve O'nun tahta çıktığı 1876 sonrası dönemdeki dış borçlar meselesi. 1854-1875 dönemine kadarki dönemde alınan dış borçların maliyeti ve bu borçların ne kadar verimli yatırımlarda kullanılmış olduğu ile 1876-1909 dönemini kapsayan Sultan II. Abdülhamid dönemi arasındaki fark üzerinde önemle durulması ve analiz edilmesi gerekir. Şurası açıktır ki Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı dönemden sonrası için dış borçlarla ilgili alınan kararlar ve borç verenlerle Osmanlı devleti arasındaki müzakereler ve bunların sonuçları içeriden ve yerli bir analitik yaklaşımla değerlendirildiğinde iki dönem arasında önemli farklar olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle de alınan borçların maliyeti ve borçlardan ele geçen sermayenin kullanıldığı alanlar ve yapılan yatırımlar dikkate alındığında Sultan Abdülhamid dönemindeki durumun çok daha tutarlı ve sağlıklı bir borç yönetim dönemi olduğu ifade edilebilir.

Finans kapitalizminin ilk önemli krizi Mayıs 1873'te Avrupa'da ortaya çıktı. Bu mali ve finansal kriz Amerika'yı da etkiledi ve Newyork borsasında sert düşümlere ve önemli kayıplara neden oldu.² Bu mali ve finansal kriz dünyada etkili olurken Osmanlıları etkilememesi düşünülemezdi. Dolayısıyla genelde 1875 yılında adeta Osmanlıların borçlarını ödeyemez durumda oldukları şeklindeki yaklaşım yerine bu krizi de bahane ederek Osmanlı yönetim elitinin borçları yeniden yapılandırma ve o zamana kadar yüksek düzeyde seyreden borçlanma maliyetini daha makul düzeylere çekme stratejisini devreye soktuklarını düşünmek daha tutarlı bir yaklaşım gibi görünmektedir. Sultan II. Abdülhamid dönemi politikalarının en belirgin özelliği, dünyadaki gelişmeleri ve dengeleri yakından takip ederek zamanında ülke lehine olacak ekonomik ve siyasi politikaları devreye sokmak olmuştur.

II. Abdülhamid dönemine ait önemli tartışma konularından biri de Düyûn-ı Umumiye (Genel Borçlar) idaresinin 1881 yılında kurulmuş olmasıdır. 1881 Aralık'ında Muharrem Kararnamesi ile kurulan ve ertesi yıl çalışmalarına başlayan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinin de yer alacağı, ödenmesinde güçlük çekilen borçların yerli inisiyatifle

2 J.K. Galbraith, *A Short History of Financial Euphoria*, New York 1990, s. 53-69.

tasfiyesini teminen kurulduğu söylenebilir. O günkü şartlar çerçevesinde bakıldığında, bu yapının Osmanlı bütçesinin tanzimi ve disipline edilmesi-ne ve maliyenin rasyonelleşmesine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Borçların en yüksek olduğu dönemde, Düyûn-ı Umumiye idaresinin kurulduğu yıl olan 1881 yılında toplam borçların bütçeye oranı % 51 düzeyinde olduğu görülmektedir. “Alacaklılar bu kararnâme ile alacaklarının ödenmesini garanti altına almış oluyorlardı. Osmanlı hükümeti de borçlulardan % 54’e varan bir indirim elde etmişti. Ayrıca faiz hadleri %9’lardan %1’e kadar düşürülmüştü. En önemlisi, Bâbiâli bu kararnâme ile Avrupa devletlerinin muhtemel müdahalesini önleyebilmişti.”³ Görüldüğü üzere Düyûn-ı Umumiye idaresi ile Osmanlı Devleti borçlarını yeniden yapılandırmış ve borçlarda hem yekûn ve hem de borçlanma maliyeti anlamında önemli avantajlar elde etmiştir.

Düyûn-u Umumiye İdaresi, kurulduktan sonra Osmanlıların dışarıdan aldıkları borç miktarı artmamış, tersine azalmıştır. Bu idare sayesinde birikmiş olan dış borçlar büyük ölçüde kapatılmış, buna rağmen yeni borç alma oranı, ödenen miktarın daima altında kalmıştır.

XIX. yüzyıl dünya ticaretinde önceki hiçbir yüzyılla kıyaslanamayacak düzeyde bir artış ortaya çıkmış ve yüzyılın başından sonuna dış ticarete 25 kat artış ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu gelişmede politik ekonomideki değişim ile ulaşım altyapısında buharlı gemiler ile demiryollarının devreye girmesi en önemli iki etkeni oluşturmuştur. Ön yargılı yaklaşımların göz ardı edilip tutarlı bir bütünlük içinde mesele bakıldığında Osmanlıların da bu gelişmelerden olumlu etkilendikleri ve dünya ticaretindeki paylarını arttırma ve dünya piyasalarıyla bütünleşme konusunda önemli adımlar attıkları görülecektir.

Avrupa’daki durgunluğa rağmen 1887-1899 döneminde ihracatın yıllık artışı ortalama % 1.2 düzeyinde gerçekleşmiştir.⁴ Osmanlı dış ticareti, II. Abdülhamid’in iktidardan ayrıldığı dönemde ihracat ithalattan daha yüksek gerçekleşmiş ve dış ticaret fazlası verilmiştir.

3 Cevdet Küçük ve Tefik Ertüzün, “Düyûn-ı Umumiye”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994.

4 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara 1984, s. 27.

Table 3. Osmanlı Devleti'nde Fert Başına düşen milli gelir, 1913 (Dolar ve Pound)

	ABD Doları (\$)	İngiliz Pound (£)
Eldem (1994)	\$1.062	£8,85
Maddison (1998; 2000)	\$1.213	£10
Pamuk (2006)	\$1.308	£10,9
Broadberry and Klein (2012)	\$1.407	£12,8

Kaynak: Eldem, Vedat, (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları hakkında bir tetkik*, Ankara; Maddison, Angus (1983), A Comparison of Levels of GDP Per Capita in Developed and Developing Countries, 1700-1980, *The Journal of Economic History*, 43/1, s. 27-41; Maddison, Angus (2000), *The World Economy: A Millennial Perspective/ Historical Statistics*, OECD Yayınları; Pamuk, Sevket (2006), Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820, *The Journal of Economic History*, 66/ 3, s. 809-828; Broadberry, S., Klein, A. (2012), Aggregate and per capita GDP in Europe, 1870–2000: Continental, regional and national data with changing boundaries, *Scandinavian Economic History Review*, 60/1, s. 79–107'den derlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle II. Abdülhamid Han döneminde ekonomide (tarım, sanayi, hizmetler, dış ticaret, ulaşım, vs) önemli başarılar kazandığı ve dünyada en hızlı büyüyen ekonomilerin ilk 10 unda yer aldığı söylenebilir. Tabiatıyla bu konularda daha son söz söylenmiş değildir. Daha açık ifadeyle genel olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik büyüme alanında modern zamanlarda ortaya koyduğu performans ve özelde II. Abdülhamid dönemine ilişkin büyüme üzerinde daha derinlikli çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Tablo 2'deki verilerden de anlaşıldığı üzere 1820 ile 1914 döneminde Osmanlı Devleti Doğu'ya göre daha yüksek Batı'ya göre daha düşük düzeyde bir ekonomik büyüme performansı ortaya koymuştur. Bunun Osmanlıların yüzyıllara dayanan dengeyi bozmadan istikrar içinde doğal büyümelerine devam ettikleri şeklinde anlaşılması gerekir. Bunun alternatifi modern batı kapitalizminin insan emeğini sömüren ve insanı bir mal ve meta haline getiren materyalist anlayışın doğuracağı sosyal maliyet ve dengesizlikleri göze almak olurdu ki Osmanlı akli ve aklı bunu içselleştirip kabul etmemiş görünmektedir. Bu da son derece doğaldır. Çünkü Osmanlı dünyası ve medeniyetinin dayandığı değerler sistemi ve dünya tasavvuru modern kapitalist batı medeniyet tasavvurundan temelden farklıdır.

Tablo 3'teki verilere bakıldığında araştırmacıların Osmanlı Devleti'nde 1913 yılına ilişkin fert başına düşen milli gelir konusunda ulaştıkları sonuçlarda yüzde kırklara yaklaşan bir fark dikkat çekicidir. Bu da bu alanda daha ne kadar önemli ve derinlikli çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu noktada İngiltere'nin aynı dönemlerdeki fert başına düşen gelirinin 4500-5000 ABD doları civarında olduğunu belirtmekte yarar bulunmaktadır. Bu da Boadbery ve Klein'in (2012) hesaplamalarından hareket edildiğinde Osmanlı Devleti ile dünyanın sanayi gücü olşan güneş batmayan İmparatorluk arasındaki fert başına düşen gelir farkının 3 kat civarı olduğu görülecektir. 18.yüzyılda başlayan ve iki yüzyılı kapsayan sanayileşme ve büyüme yarışında en gelişmiş Batı Avrupa ülkesinin Osmanlı ülkesiyle fert başına düşen gelir farkının 3 kat düzeyinde bulunması ayrıca derin tetkik ve tahlile muhtaçtır. Ancak özellikle II. Abdülhamid dönemindeki iktisadi büyüme hamlesi ve başarısı dikkat çekicidir.

Eğitim

Son yıllarda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan birisi eğitime yapılan yatırımlarla iktisadi büyüme ve gelişme arasındaki pozitif korelasyondur. Bu tarihin her döneminde böyle olmuştur. İster devlet ister özel sektör ister vakıflar yoluyla olsun eğitime yapılan yatırım ve eğitilmiş insan gücü arttıkça ekonomik büyüme ve gelişme bundan olumlu etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nde de özellikle eğitimde belli dönemlerde önemli atılımların yapıldığı görülmektedir.

Osmanlılar, Anadolu'daki (Söğüt-Bursa) kuruluştan devletin yeniden kurulduğu Balkanlara (Edirne), İstanbul'un fethinden Devlet-i Aliye'nin son kudretli Sultanı Abdülhamid-i Saniye kadar ilim-irfana ve bunların kurumlarını ihya ve inşa etmeye özel bir önem verdiler. Başta vakıflar yoluyla olmak üzere etkili ve yetkili kişiler eğitime önemli yatırımlar gerçekleştirdiler. Selçuklular döneminde Nizamülmülk'ün Anadolu'da attığı temeller Osmanlılar döneminde Davud-i Kayseri'nin kurduğu eğitim sistemi medreselerle daha da geliştirildi. Sonrasında dönemlerine göre Sultan Fatih ve Kanuni ile çok daha ileri seviyelere ulaştırıldı. Bağdat, Semerkand geleneği önce Anadolu sonrasında Avrupa'ya Balkanlara Osmanlılar eliyle ulaştırıldı. Klasik Osmanlı medrese ve tekke geleneği Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar devam etti.

Sultan II. Abdülhamid, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Osmanlı modernleşme sürecini yerli ve milli değerlere göre Balkanlardan Kuzey Afrika'ya, Kafkaslar ve Karadenizden Anadolu'ya kadar geniş coğrafyada büyük atılımlar ile yeniden yapılandırmaya çalışmış, bu çerçevede ekonomi gibi eğitim ve sağlığa özel bir önem vermiştir. Biz burada Sultan Hamid-i Sani'nin eğitim ile ilgili yatırımlarına ve politikalarına çok genel anlamda bir göz atacağız.

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zaafardan kurtulup Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) ile hem mücadele etmesi hem de devlet-ebed-müddet anlayışı çerçevesinde ilelebed devam edebilmesi için nitelikli, ehliyetli bir münevverler ordusu ile liyakat ve ehliyet sahibi yönetim kadrosunun yetişmesiyle doğrudan ilgiliydi. Dolayısıyla açtığı mektep ve okullarda devletin ve toplumun ihtiyacı olan bu insan açığının hızlı bir şekilde kapatmayı en öncelikli konular arasına almış ve bu alanda önemli yatırımlara imza atmıştır. Osmanlı coğrafyasını her kademedeki okullarla donatarak bu eğitim ve yönetim ordusunu ülkenin ve ümmetin geleceği için hazırlamaya çalışmıştır. Bu kurumlarla klasik gelenekle modern birikimi birleştirmeyi amaçlamış ve gelişme açığının kapanmasında eğitimin en az ekonomi kadar önemli olduğu bilinci içinde bu alanda önemli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda idadiler, sultaniler, askeri okullar, yüksek mektepler ve okullar Sultan II. Abdülhamid döneminin simge okulları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in 1878'de *Maarif-i Umumiye Nezareti* ile kurulan *Darül Muallimin* ile eğitim meselesine öğretmen yetiştirmekle işe başladığını söylemek yanlış olmaz. Eğitimde ilkokuldan üniversiteye kadar klasik mektepler yanında modern okulların açılmasına özel bir önem vermiştir. İlkokulları köylere kadar götüren II. Abdülhamid Han her yıl ortalama açılan 400'e yakın iptidaiye-mahalle mektebi (ilkokul) ile 1905-1906 öğretim yılında 10.000'lere ulaşmıştır. Aynı şekilde, tahta oturduğu 1876'da 250 kadar olan Rüşdiye (ortaokul) sayısı, tahttan indirildiği 1909 yılında 900'e ulaşmıştır. Aynı yıllarda idadilerin (lise) sayısını da 100'den fazlaya ulaştırarak, payitaht İstanbul başta olmak üzere Balkanlardan Anadolu'ya gerçekleştirdiği eğitim hamlesiyle ilkokul, ortaokul ve liselerin yaygınlaşması ve modern eğitim düzeyinin gelişmesi için önemli adımlar

atmış ve okullaşma konusunda Onun döneminde büyük bir başarı gerçekleştirilmiştir. Bunların yanında birçok sanat ve meslek okulu da açılmıştır.

İlkokul, ortaokul ve liseden sonra yüksekokul ve üniversiteleşme alanında da önemli temellerin II. Abdülhamid Han zamanında atıldığı görülmektedir. Harp okullarının temelini oluşturan Mekteb-i Harbiyeler, Siyasal Bilgiler Fakültesinin çekirdeğini teşkil eden Mekteb-i Mülkiye, Hukuk Fakültesinin temelini atan Mekteb-i Hukuk, Ziraat Fakültesinin alt yapısını oluşturan Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Mühendislik Fakültesinin temeli olan Hendese-i Mülkiye Mektebi, Güzel Sanatlar Fakültesinin başlangıcı olan Sanayi-i Nefise Mektebi, ipek böcekçiliğine zemin hazırlayan Harir Dâru't-ta'limi ve Harir Dâru't-tahsili mektepleri, Bağcılık ve Aşıcılık Okulu, Orman ve Madencilik Okulu, Polis Okulu, hatta Ankara Numune Çiftliği içerisinde açılan Çoban Mektebi.. Denilebilir ki bu okulların yapılmasıyla günümüz Türkiye'sinin birçok Üniversitesinin temelleri II. Abdülhamid Han tarafından atılmıştır.

Bugün içinde İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nin yer aldığı Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nin açılışında ısrarla durduğunu ifade eden Sultan II. Abdülhamid'in, açtırdığı ilk mekteplerden liselere, Darü'l-fünûndan çeşitli branşlardaki fakültelere; sanat, meslek ve teknik okullara kadar, başlattığı “eğitim hamlesi” hakkındaki değerlendirmesi dikkat çekicidir:

“Ben tahta çıktığımdan beri, ilk mekteplerin sayısı on misline çıkmıştır (20 bin mektep)... Liselerimizin seviyesi gayet yüksektir. Mükemmel oldukları herkes tarafından kabul edilir... Memleketin toprakları çok bereketlidir. Ziraatımızı icap eden seviyede tutabilmek için, ziraatçılarımızın modern ziraat ilmini tahsil etmeleri lâzımludur... Halkalı'daki Ziraat mektebini açtırıncaya kadar epey ısrar etmem icap etti.”⁵

Ayrıca 1894'te, Abdülhamid'in emriyle Haydarpaşa'daki Tıbbiye Binası inşa edilmeye başlanmış; 1909'da da Askeri Tıbbiye ve Sivil Tıbbiye mektepleri birleştirilerek ismi Dârü'l-Fünûn-u Osmanî Tıp Fakültesi'ne çevrilmişti. Böylece, Osmanlı'nın ilk Tıp Fakültesi Haydarpaşa'da kurul-

5 Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984.

muş oldu. Osmanlı'nın ilk modern üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi "Dârü'l-Fünun", tahta çıkışının 25. yıldönümüne rastlayan 1901'de yine Abdülhamid Han zamanında açılmıştı.

Sultan II. Abdülhamid ilkokuldan ünivesiteye kadar modern mektepler yanında klasik medreselere de yatırım yapmaya devam etmiştir. Onun döneminde Amasya'da Saraçhane Medresesi (1882), Mehmed Bey Medresesi (1890), Sofular Medresesi (1892) ve Çorum İskilip Hamidiye ve Osmaniye Medreseleri (1892), Kayseri Develi Şıhlı Kasabası Hamidiye Medresesi (1891-92), Ürgüp Mehmet Şakir Medresesi (1899), Samsun Süleyman Paşa Medresesi (1904), Bursa Muallim Medresesi (1906), Çankırı'da Hamidiye Medresesi (1906) gibi medreseler inşaa edilmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Adana, Ankara, Balıkesir, Bursa, İzmir, Konya, Kütahya, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Amasya, Bilecik-Söğüt, Yozgat, Çanakkale, Çankırı, Elazığ, İstanbul-Çatalca, İzmit, Manisa, Mardin, Aydın, Antalya, Bilecik, Erzurum, Kayseri, Niğde'de idadiler; Bolu, Edirne, Kastamonu, Kırşehir, Burdur, Kırklareli, Maraş, Samsun, Tokat şehirlerinde de rüştiyelerin inşası gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1994.
- Armağan, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, İstanbul.
- Broadberry, S., Klein, A. (2012), "Aggregate and per capita GDP in Europe, 1870–2000: Continental, regional and national data with changing boundaries," *Scandinavian Economic History Review*, 60/1, s. 79–107.
- Bulut, Mehmet, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Borçları" *Türkiye'nin Borçları ve Cari Açık Meselesi*, Ankara 2008. s. 17-31.
- Can, B. Bülent (2000), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çolak, İsmail, *Son İmparator: Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası*, İstanbul 2014.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul 1970.
- Galbraith, John Kenneth, *A Short History of Financial Euphoria*, New York 1990.
- Hülagü, M.M, Batmaz, Ş. Alan, G (Ed), (2011), *Devr-i hamid, Sultan II. Abdülhamid*, 5 cilt, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Karpat, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Maddison, Angus (1983), "A Comparison of Levels of GDP Per Capita in Developed and Developing Countries", 1700-1980", *The Journal of Economic History*, 43/1, s. 27-41.
- Maddison, Angus (2000), *The World Economy: A Millennial Perspective/ Historical Statistics*, OECD Yayınları.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara 1984.
- Pamuk, Şevket "Dünya'da ve Türkiye'de İktisadi Büyüme, 1820-2005", *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 2007 ½, s.3-26.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908*, çev: Ş. Tekay, Ankara 1987.

Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984.

Yasamee, Feroze, A.K., *Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, 1878-1888*, Çev: Y.S. İnanç, İstanbul 2018.